

Od rituálov k alimentácii: Náčrt raného vývoja fideikomisov v prospech *familia libertorum*

Timotej Práznovský

Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta

E-mail: timotej.praznovsky@gmail.com, timotej.praznovsky@truni.sk

ORCID: 0009-0008-8588-594X

From Rituals to Alimentation: An Outline of the Early Development of *Fideicommissa* in Favor of the *Familia Libertorum*

Abstract:

The paper explores the early development of the Roman legal institution known as the *fideicommissum familiae relictum*, with a particular focus on its application in favour of groups of freedmen (*familia libertorum*). It argues that the phrase *ne de nomine suo exiret* – commonly found in testamentary dispositions and funerary inscriptions – reflects a concern with ensuring the continuity of burial rites and private cults (*sacra privata*). Drawing on epigraphic evidence and legal sources, particularly the Digest of Justinian and fragments from jurists such as Aburnius Valens and Scaevola, the paper examines how land bequests to freedmen were structured to guarantee the upkeep of tombs and the perpetuation of ancestral worship. The analysis reveals that over time, particularly from the mid-2nd century CE onward, the institution appears to have shifted towards a more alimentary function, providing support for freedmen in the absence of biological heirs. Legislative developments, such as Hadrian's ban on dispositions to uncertain persons (*personae incertae*), curtailed the long-term application of such *fideicommissa*, leading to alternative legal mechanisms, including transfers to municipalities. The development of *fideicommissa* in favour of freedmen thus illustrates broader transformations in Roman private law and social practice, including the decline of traditional religion and the rise of new forms of property management and welfare provision in the Roman world.

Keywords: *fideicommissum*; *familiae relictum*; *sacra privata*; law of tombs; trust; Aburnius Valens; *familia libertorum*; *familia nominis*

Kľúčové slová: *fideicommissum*; *familiae relictum*; *sacra privata*; právo hrobiek; *fideikomis*; Aburnius Valens; *familia libertorum*; *familia nominis*

Dedikácia: Príspevok je výstupom grantového projektu VEGA č. 1/0012/23 s názvom Komparatívna analýza inštitútov dedičského práva ako možné východisko pre budúcu občianskoprávnú úpravu SR.

Úvod

Jeden z najväčších paradoxov takzvaného rodinného fideikomisu (*fideicommissum familiae relictum*) spočíva v kontraste medzi spoločenskými vrstvami, ktorým bol určený v dobách recepcie rímskeho práva a v jeho antických počiatkoch. Kým v novoveku patril k výsadám vysokej šľachty, v starovekom Ríme bol často zriaďovaný v prospech skupiny prepustencov, teda bývalých otrokov. Táto prax bola možná vďaka viacvýznamovému chápaniu pojmu „rodina“ (*familia*) v rímskom práve.¹ Popri fideikomise v prospech potomstva tak existoval aj fideikomis v prospech nositeľov rodinného mena (*nomen gentilicium*), ku ktorým patrili aj prepustenci. Poručiteľ im mohol zanechať pozemok s určením, aby „neopustil meno rodiny“² a obťažený fiduciári boli následne povinní zanechať pozemok pre prípad smrti inej osobe s rodinným menom. Tento záväzok sa často prenášal ďalej aj na samotných fideikomisárov. Zachované pramene nasvedčujú tomu, že fideikomis v prospech *familia nominis*, respektíve *familia libertorum* je o čosi starší – alebo aspoň v starších dobách frekventovanejší – než fideikomis v prospech pokrvných príbuzných. Vynára sa preto otázka, aký účel táto forma rodinného fideikomisu plnila a aké miesto zaujala vo vývoji inštitútu ako takého.

Viaceré práce zo začiatku 20. storočia³ upozornili na podobnosť medzi rodinnými fideikomismi a nápismi na rodinných hrobkách (*sepulchra familiaria*),⁴ ako aj na ich možnú súvislosť so starostlivosťou o hroby a náboženské obrady. Cieľom príspevku je na tieto práce nadviazať a problematiku dôslednejšie objasniť.

Proti významnejšiemu vzťahu rodinných hrobiek a fideikomisov sa postavil najmä Johnston, podľa ktorého sú paralely medzi nimi povrchné a výraznejšie vplyvy medzi nimi nevidieť.⁵ Proti tejto myšlienke sa pokúsím argumentovať. Naopak Avenarius nedávno

¹ Pozri osobitne Ulp. D. 50,16,195,1. K tomu v českom prostredí: STLOUKALOVÁ, K. Interpretace pojmu familia v římském právu se zaměřením na Justinianův Digesta. In: *Interpretační úskalí justiniánských Digest*. Praha: Auditorium, 2020, s. 15 – 40.

² Napríklad Pap. D. 31,77,28: „ut de nomine familiae non exiret“ alebo Scaev. D. 31,88,6: „ne de nomine familiae meae exeat“.

³ LE BRAS, G. Les fondations privées du Haut Empire. In: *Studi in onore di Salvatore Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*. Vol. 3. Palermo: Arti grafiche G. Castiglia, 1936, s. 28; čiastočne aj DECLAREUIL, J. Quelques notes sur certains types de fidéicommiss. In: *Mélanges Gérardin*. Paris: Librairie de la Société du Recueil J.-B. Sirey, 1907, s. 149; KASER, M. Zum römischen Grabrecht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 1978, Bd. 95, s. 46 vniel v hrobkách možné vysvetlenie vecného účinku rodinného fideikomisu.

⁴ Rodinným hrobom bol hrob zriadený pre seba a svoju rodinu (Gai. D. 11,7,5pr): *Familiaria sepulchra dicuntur, quae quis sibi familiaeque suae constituit, hereditaria autem, quae quis sibi hereditibusque suis constituit*.

⁵ JOHNSTON, D. E. L. Trusts and Tombs. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 1988, Bd. 72, s. 81: „the proposition that the family trust arose from the family tomb must be resisted“. Podobne JOHNSTON, D. *The Roman Law of Trusts*. Oxford: Clarendon Press, 1988, s. 97 – 103. Nedávno na tento prúd

zastával názor, že účelom rodinného fideikomisu bolo symbolizovať rodinu a zvečniť v spoločnosti pamiatku na jej meno, čo majú dokazovať napríklad názvy pozemkov obsahujúce mená rodín.⁶ Tieto závery sú prínosné, no netreba zabúdať, že k samotnému šíreniu a propagácii rodinného mena (*propagatio nominis*) prispievali v prvom rade iné inštitúty spojené s rodinou, ako napríklad zriadenie rodinnej hrobky, adopcie či manumisie otrokov. Nakoniec, podľa Desanti síce nemožno prehliadnúť existenciu hlbokých analógií medzi rodinnými hrobkami a fideikomismi, no primárnym cieľom tohto inštitútu bolo zabezpečenie prostriedkov pre obživu *familia libertorum*, a tým aj pre pretrvanie rodinného mena.⁷ Hranice medzi týmito dvomi účelmi v rímskej praxi sa pokúsím spresniť. Ako sa teda rodinný fideikomis v prospech skupiny prepustencov formoval a aký bol jeho účel?

Existovala spoločenská prax rodinných fideikomisov pred vládou cisára Augusta?

Väčšinová mienka vychádza zrejme z predpokladu, že inštitút rodinného fideikomisu sa vyvinul až po tom, čo boli všeobecne akceptované právne účinky fideikomisov ako takých. Podľa Huschkeho bolo síce od tohto momentu právne možné zriaďovať aj dlhodobé rodinné fideikomisy, no takáto možnosť sa v praxi neuplatňovala, keďže na zachovanie otcovských statkov v rodine postačovalo splniť spoločenské očakávania.⁸ Podobne aj Declareuil zastával názor, že pred 2. storočím Rimanovia túto formu nástupníctva výrazne nevyužívali a ani z nej nečerpali osobitný úžitok.⁹ Naopak, Avenarius tvrdí, že rodinný fideikomis vznikol ako spoločenský fenomén už v čase neskorej republiky a že sa ako právny inštitút ustálil až počas principátu.¹⁰ Názor nemeckého romanistu vychádza pravdepodobne zo sledovania vývoja iných foriem fideikomisu a ich spoločenských predobrazov v neformálnych

čiasťočne nadviazala BABUSIAUX, U. Il valore della terra e il „fideicommissum familiae relictum“, Una configurazione giuridica motivata da fattori economici? In: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana*. Vol. 22. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2017, s. 405 – 435, podľa ktorej sa rodinné fideikomisy vyvíjali najmä ako pragmatický mikroekonomický nástroj – spôsob, ako ochrániť majetok pre rodinu, a to napríklad aj pred prepadnutím v prospech štátu ako odúmrt' v dôsledku Augustových reforiem rodinného života. V práci sa však nezaoberala tu rozoberaným fideikomisom v prospech skupiny prepustencov.

⁶ AVENARIUS, M. *Ordo testamenti*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2024, s. 418 a nasl.; AVENARIUS, M. Gentilnamen, Grundstücke und Gedächtnis: Die Förderung der memoria als Zweck römischer Familienfideikommisse an Immobilienvermögen. In: D'ANGELO, G. – DE SIMONE, M. – VARVARO, M. (eds.). *Scritti per il novantesimo compleanno di Matteo Marrone*. Torino: Giappichelli, 2019, s. 4. Podobne v súvislosti s D. 32,94 PAULUS, Ch. G. *Auf der Suche nach Unsterblichkeit*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2018, s. 189.

⁷ DESANTI, L. *Restitutio post mortem onus: I fedecommissi da restituirs dopo la morte dell'onerato*. Milano: Giuffrè, 2003, s. 221 a nasl.

⁸ HUSCHKE, P. E. T. *Flavii Synantrophii Instrumentum Donationis Ineditum*. Vratislavia: F. Hirt, 1838, s. 9: *Itaque fundus paternus, maxime priscis temporibus, non facile ille quidem alienabatur, nec tamen legibus id prohibentibus, sed moribus antiquis, ut unusquisque rem suam contineret, facientibus*. Podľa HILLNER, J. Domus, Family, and Inheritance: The Senatorial Family House in Late Antique Rome. *The Journal of Roman Studies*, 2003, Vol. 93, s. 129 – 145 existovali senátorské rodiny, ktoré si odovzdávali domy z generácie na generáciu a hoci členovia rodu bývali vo vlastných domácnostiach, v každom rode existoval jeden alebo dva domy s väčším významom. Napriek tomu sa zdá, že patrilineárne nástupníctvo nebolo vždy dodržiavané.

⁹ DECLAREUIL, c. d., s. 136.

¹⁰ AVENARIUS, *Ordo testamenti*, s. 418 a nasl.: *Das Familienfideikommiss war in der späten Republik entstanden, um ein vielfach empfundenes Regelungsbedürfnis befriedigen zu können, und etablierte sich als Rechtseinrichtung im Prinzipat*.

prosbách poručiteľov.¹¹ Cicero totiž spomína niekoľko prípadov, keď poručiteľ nezáväzne požiadal dediča, aby odovzdal pozostalosť inej osobe nespôsobilej prijať dedičstvo z testamentu (žene nespôsobilej kvôli obmedzeniam *lex Voconia*, proskribovanému bratovi).¹² Tieto inštitucionálne predobrazy pripomínajú neskoršie univerzálne fideikomisy, v rámci ktorých mal dedič fideikomisárovi odovzdať celú pozostalosť. Spojenie rodinných fideikomisov s univerzálnymi fideikomismi (a teda aj s praxou opísanou v Cicerónových dielach) je však nepravdepodobné. Zachované pramene v Digesta Iustiniani nespomínajú, že by predmetom rodinného fideikomisu mohla byť celá pozostalosť.¹³ Naopak, v prípadoch, ktoré možno spoľahlivo posúdiť ako fideikomisy zanechané rodine, bola vždy zanechaná individuálne určená nehnuteľnosť, prípadne viacero nehnuteľností. Aj najstarší známy fragment týkajúci sa rodinných fideikomisov (Val. D. 31,94) pochádza, ako ukazuje palingenéza, z knihy venujúcej sa singulárnym fideikomisom.¹⁴ Známa predaugustovská prax spočívala navyše v odovzdaní pozostalosti konkrétnej osobe, ktorá z nejakého dôvodu nemohla dediť z testamentu. Podľa intestátneho dedenia to bola naopak práve (agnátska) rodina, ktorá bola pripustená k dedeniu, a bola to až prax nadmerných odkazov – a osobitne neskoršia prax fideikomisov – ktorá prechod majetku v rámci rodiny ohrozovala.¹⁵

Právne záväznými a vymáhateľnými mal fideikomisy urobiť cisár Augustus (vládol v rokoch 27 pred Kr. až 14 po Kr.), ktorý mal poskytnúť právnu ochranu viacerým prosbám a poveriť konzulov ich vymáhaním (I. 2,23,1). O charaktere prvých záväzných fideikomisov však s istotou možno tvrdiť iba veľmi málo. Podľa Gaia (G. 2,285) mali byť rané fideikomisy spojené s odovzdaním pozostalosti cudzincom, ktorí nemali spôsobilosť na právne úkony. Viaceré (hoci stále pomerne neurčité) dôvody, prečo mal cisár Augustus fideikomisy uznať, uvádza Teofilova Parafráza Justiniánskych Inštitúcií (PT. 2,23,1).¹⁶ V historických aspektoch je však tento prameň neraz nespoľahlivý. Hoci vsuvky môžu pochádzať aj z neidentifikovaných starších zdrojov, často predstavujú iba propedagogickú „nadinterpretáciu“. ¹⁷ Ako jeden z príkladov, ktorý mohol motivovať cisára uznať fideikomisy, uvádza Teofil prípad, keď bol bohatý človek ako dedič požiadaný, aby odovzdal majetok veľmi

¹¹ Autor sa predaugustovskej praxi fideikomisov venoval v práci AVENARIUS, M. *The Pre-Classical fidei committere and the Order to be Established Upon Death: Emotion as the Basis of the Legal Bindingness of the Decedent's Last Wishes*. In: BETTENWORTH, A. – HAMMERSTAEDT, J. (Eds.). *Writing Order and Emotions: Affect and the Structures of Power in Greek and Latin Authors*. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2020, s. 65 – 91, avšak nespomína tam rodinné fideikomisy.

¹² CICERO. *In Verrem*. 1,123 – 124; CICERO. *De finibus bonorum et malorum*. 2,55 a 2,58. K tomu JOHNSTON, *The Roman Law of Trusts*, s. 23 a nasl.

¹³ Inak TORRENT, A. *Fideicommissum familiae relictum*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1975, ktorý za druh rodinného fideikomisu považuje aj *fideicommissum si sine liberis decesserit*. Z tohto východiska vychádza aj LONGCHAMPS DE BÉRIER, F. *O elastyczność prawa*. Wyd. II, pierwsze polskie. Warszawa: Liber, 2006, s. 175 – 178. Hoci sa oba druhy týkajú dispozícií v rámci rodiny, majú inú dogmatickú štruktúru. Rozlišuje ich napríklad aj DESANTI, c. d., s. 192, v poznámke číslo 5.

¹⁴ LENEL, O. *Paligenesia iuris civilis*. Vol. 2. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1960, s. 1204.

¹⁵ Zveľaďovanie zdedeného majetku vyzdvihuje aj SENECA. *Ad Lucilium Epistulae Morales*, 64,7: ... *Sed agamus bonum patrem familiae, faciamus ampliora quae accepimus; maior ista hereditas a me ad posteros transeat. Multum adhuc restat operis multumque restabit, nec ulli nato post mille saecula praecludetur occasio aliquid adhuc adiciendi*.

¹⁶ K PT 2,23,1 pozri napríklad GIODICE-SABBATELLI, V. *La tutela giuridica dei fedecommissi fra Augusto e Vespasiano*. Bari: Cacucci editore, 1993, s. 44 a nasl. alebo LONGCHAMPS DE BÉRIER, c. d., s. 35 a nasl.

¹⁷ Pozri najmä I. 2,21,1 a PT. 2,23,1, ako aj pasáž o vzniku práva kodícilov (I. 2,25pr a PT. 2,25pr).

mladým deťom alebo rodičom zoslabnutým starobou, a tento sklamal poručiteľovu dôveru.¹⁸ Aj tento príklad však ako fideikomisárov identifikuje konkrétne osoby a nie rodinu ako skupinu osôb. Dôraz sa navyše kladie na oslabené postavenie fideikomisára a nie na rodinné puto medzi ním a poručiteľom. Nič v literárnych prameňoch preto nenasvedčuje, že by augustovské fideikomisy mali byť fideikomismi rodinnými.

Vnútroštruktúrou je potom rodinný fideikomis – ako špecifická forma toho, čo moderná civilistika nazýva fideikomisárnou substitúciou – podstatne zložitejší konštrukt než jednoduchý fideikomis bez vedľajších ustanovení (*fideicommissum purum*). Predpokladá totiž, že plnenie sa má odložiť až na čas po smrti fiduciára, ba dokonca až na čas po smrti následných fideikomisárov. Kým *fideicommissa pura* mohli už za čias cisára Augusta nachádzať svoj vzor v obliagačne pôsobiacom (damnačnom) odkaze, odkaz s ustanovením, ktoré by plnenie odkladalo až na obdobie po smrti dediča (*cum heres meus mortuus erit*) platne zriadiť možné nebolo (G. 2,232). Rodinný fideikomis pritom takúto substitúciu predpokladá opakovane. To pochopiteľne nevylučuje možnosť, že rodičia nabádali svoje deti, aby zdedený majetok spravovali obozretne a zanechali ho vlastným potomkom. Bolo by však veľmi hypotetické uvažovať o viacgeneračnom účinku takýchto prosieb.¹⁹ Pre uvedené argumenty sa mi zdá byť pravdepodobnejšie, že vznik rodinných fideikomisov treba hľadať až v období, keď už existovala prax jednoduchších foriem fideikomisov a že zároveň treba hľadať iné zdroje inšpirácie pre jeho rozvoj než odkazy.

V ktorom období mohli vzniknúť prvé rodinné fideikomisy?

Z Digesta vyplýva, že k rozvoju právnickej reflexie rodinného fideikomisu prispeli najmä Quintus Cervidius Scaevola (tvoril okolo roku 170) a Papinián († 212). Scaevola zozbieral veľké množstvo vlastných *responsa* a Papinián rodinný fideikomis dogmaticky ukotvil prostredníctvom logicky riešených *quaestiones*.²⁰ Najstarší fragment k rodinnému fideikomisu však pochádza ešte z predsaevolovského obdobia, konkrétne z *Libri fideicommissorum* (asi medzi rokmi 130 a 138)²¹ od Aburnia Valensa (juniora).

D. 32,94 (Valens libro secundo fideicommissorum)

Is, qui complures liberos relinquebat, tribus ex his fundum legaverat et petierat, ut curarent, ne de nomine suo exiret. Quaerebatur, ex tribus qui primus moriebatur utrum utrique vel alteri ex his, qui sibi in legato coniuncti essent, relinquere partem suam deberet, an possit vel alii coliberto suo eam relinquere. Placuit, etsi voluntatis quaestio esset, satis

¹⁸ PT. 2,23,1: ... ἔσθ' ὅτε γὰρ ἡζιώθη τις πλοῦσιος ὢν πενιχροῖς παισὶ καὶ σφόδρα νέοις ἢ καὶ γενηρακόσι τοῦ τελευτήσαντος γονεῦσιν ἀποκαταστήσαι, εἴτα τὴν πίστιν παρέβη...

¹⁹ Porovnaj s neskorším Scaev. D. 32,11,9: *Haec verba: „te, fili, rogo, ut praedia, quae ad te pervenerint, pro tua diligentia diligas et curam eorum agas, ut possint ad filios tuos pervenire“, licet non satis expriment fideicommissum, sed magis consilium quam necessitatem relinquendi, tamen ea praedia in nepotibus post mortem patris eorum vim fideicommissi videntur continere.*

²⁰ K nim osobitne BABUSIAUX, U. *Papinians Quaestiones: Zur rhetorischen Methode eines spätclassischen Juristen*. München: C. H. Beck, 2011, s. 141 a nasl.

²¹ LIEBS, D. § 419.1. Aburnius Valens, *Fideicommissorum libri VII*. In: SALLMANN, K. (Hrsg.). *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*. Bd. 4. Die Literatur des Umbruchs Von der römischen zur christlichen Literatur 117 – 284 n. Chr. München: C. H. Beck, 1997, s. 129. Podľa HONORÉ, A. M. *Julian's Circle. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1964, Vol. 32, Nr. 1, s. 35, poznámka č. 151 však dielo bolo dokončené až po roku 151, pretože v D. 4,4,43 má citovať Juliánove *Digesta*.

*illum facturum etsi alii reliquisset. Quod si nulli dedisset, occupantis an omnium colli-
bertorum et num eorum tantum, quibus pariter legatum esset, petitio fideicommissi esset,
dubitabatur. Et Iulianus recte omnibus debere putavit.*

Poručiiteľ, ktorý mal viacero prepustencov, zriadil testament a trom z nich odkázal poze-
mok, pričom ich fideikomisom požiadal, aby pozemok „neopustil jeho meno“ (*ne de
nomine suo exiret*). Vznikla otázka, komu môžu odkazovníci zanechať svoje podiely.
Už v časoch Aburnia Valensa prevládala názor („placuit“), že vôľa bolo zadost'účinené, ak
podiel zanechali ktorémukoľvek z prepustencov. Argumentom bola interpretácia vyjad-
renej vôle. Prosba nespomínala prirastanie jednotlivých podielov, a tak neobmedzovala
zaťaženie odkazovníka v jeho testamentárnej slobode nad mieru zanechania pozemku
v rodinnom mene (*familia nominis*).²²

Aburnius Valens spomína mienku svojho kolegu, Juliána, ktorý rozhodol, že v prípade,
ak odkazovník svoj podiel ďalej neodkázal v rámci rodiny, žaloba z fideikomisu prislú-
chala všetkým prepustencom s poručiiteľovým *nomen*. Julián bol verejne aktívny až krát-
ko pred rokom 130, teda približne v čase vzniku Aburniovho diela. Skutočnosť, že prvý
problém už bol podľa Aburnia rozhodnutý a druhý sporný, nasvedčuje, že existovala už
staršia diskusia k téme. Predsa však prameň rozoberá základný logicko-gramatický výklad
fideikomisnej klauzuly typu „ne de nomine suo exiret“. Ťažko si predstaviť, že by podobné
fideikomisy mohli dlhodobo existovať v praxi, ak by nebolo ustálené, komu majú pripad-
núť jednotlivé podiely alebo kto má právo žalovať o podiel. Nemožno preto vylúčiť, že
Julián pôsobil v období, keď dozrievala niektorá z raných generácií týchto fideikomisov.²³
Podľa Lenelovej palingenézy reagoval Aburnius na Juliánove *Digesta*.²⁴ Tie však vznikli
zrejme až medzi rokmi 153 a 160.²⁵ Aburnius preto pri písaní *Libri de fideicommissis* čer-
pal skôr z ústneho podania, čo vidno aj v inom citáte Juliána z liber IV. (Val. D. 4,4,33),
kde Aburnius píše „Iulianus respondit“ a nie napríklad „scripsit“. Už Honoré navrhol, že
prípád mohol byť rozoberaný v cisárskom konzíliu alebo v rámci sabiniánskej školy.²⁶
Naozaj sa zdá, že text je skôr teoretizujúci, ako by išlo o predbežné, možno školské, úvahy
k problému, ktorý mohol hypoteticky vziť z praxe. Jeho praktický dopad však dokazuje
obsahovo veľmi podobná, hoci abstraktnejšia, zmienka v Pomp. D. 40,7,21,1, podľa ktorej
Pactumeius Clemens²⁷ tvrdil, že cisár Antoninus Pius (vládol v rokoch 138 až 161) roz-
hodol, že fideikomis sa dlhuje všetkým, ak bol zanechaný slovami „ktorémukoľvek z nich

²² K otázkam výkladu, ktoré nie sú rozoberané tu odkazujem najmä na: DESANTI, c. d., s. 234 a nasl.; JOHNSTON, D. Prohibitions and Perpetuities: Family Settlements in Roman Law. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 1985, Bd. 102, s. 220 – 290, s. 237 a nasl.; JOHNSTON, *The Roman Law of Trusts*, s. 89 a nasl.; TORRENT, c. d., s. 20 a nasl.

²³ V odpovedi však mohol nasledovať už Cels. D. 31,16, ktorý rozhodol podobnú otázku v prípade damnačného odkazu.

²⁴ LENEL, O. *Palingenesia iuris civilis*. Vol. 1. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1960, s. 419. Tento názor preberá TORRENT, c. d., s. 22.

²⁵ LIEBS, D. § 414. L. Octavius Cornelius P. Salvius Iulianus Aemilianus. In: SALLMANN, K. (Hrsg.). *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*. Bd. 4. Die Literatur des Umbruchs Von der römischen zur christlichen Literatur 117 – 284 n. Chr. München: C. H. Beck, 1997, s. 104.

²⁶ HONORÉ, c. d., s. 35.

²⁷ Podľa KURYŁOWICZ, M. Publius Pactumeius Clemens i publiczna działalność jurystów rzymskich. *Zeszyty Prawnicze*, 2023, Tom. 23, Nr. 3, s. 5 – 6 dielo, na ktoré sa Pomponius odvolával, nebolo jasne uvedené, no malo ísť „v každom prípade“ o komentár k fideikomisom alebo len k reskriptu Antonina Pia o nich.

budeš chcieť, prosím, aby si odovzdal,“ a ak fiduciár voľbu neuskutočnil dobrovoľne. Keďže obdobie Juliánovej verejnej činnosti presahuje aj do obdobia vlády Antonína Pia, možno uvažovať prinajmenšom o jeho vplyve alebo o priamom doktrínálnom prínose. Zdá sa teda, že rodinný fideikomis typu „ne de nomine suo exiret“ sa začal dogmaticky rozvíjať práve koncom 1. alebo začiatkom 2. storočia, pričom v polovici 2. storočia už boli potvrdené nároky z neho aj cisárskou autoritou. Práve v tomto období vidno aj rozsiahlejšie používanie formulácie „ne de nomine suo exiret“ v epigrafických pamiatkach.

Prevzali rodinné fideikomisy klauzulu „ne de nomine suo exiret“ z rodinných hrobiek?

Formulácie zakazujúce prechod z *nomen familiae* sa zachovali na viacerých nápisoch z rodinných hrobiek datovaných spravidla do 2. storočia. Podľa inskripcii zriaďovateľ typicky: určil, kto mohol byť pochovaný v hrobke, zakázal prechod alebo prevod rodinnej hrobky z držby rodiny a stanovil peňažnú pokutu pre prípad porušenia príkazu v prospech nejakej pokladnice, typicky kolégia pontifikov. Niekedy sú súčasťou nápisu aj formulácie typu „H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur)“, podľa ktorých hrobka „nemá nasledovať dediča“. Príkladmi môžu byť rodinné hrobky Gaia Marcia Herma a Septimie Dionisie.²⁸

CIL 6,10219 = EDCS-19600350

[C(aius) Marcius Her]mes ex tribu / [... iuni]orum hoc moni/[mentum et arca]m comparavit virgine/[suae Ma]rciae Helpidi libertae / idem coniugi carissimae et sibi et / C(aio) Marcio Victori et libertis liberta/busque suis posterisque eorum ne de / nomine meo exiat quod si quis id mo/nimentum partenve eius vendere quis vo/let vel donationis causa cui mancipare / voluerit aliove quo nomine eius monimenti / partem alienare temptaverit dare damnas esto / aerario populi Romani HS XV(milia) n(ummum) et collegio / pontificum HS XV m(ilia) n(ummum) et emptor et venditor / comparatu autem est de HS VIII m(ilia) n(ummum) / h(uic) m(onumento) d(olus) m(alus) a(besto) h(oc) m(onumentum) ext(erum) / h(eredem) n(on) s(equetur)

Hermes zriadil hrobku pre seba, svoju manželku, prepustencov, prepustenkyne a ich potomkov, a zakázal, aby hrobka opustila rodinné meno a zákaz zabezpečil pokutou 15 000 sestercirov v prospech pokladnice rímskeho ľudu a 15 000 sestercirov v prospech kolégia pontifikov.

CIL 6,10246 = EDCS-16100473

Septimia Dionisias ius liberorum ha/bens in hac custodiolam Peladiana / cum (a)edificiolo et monumento qu(o)t / de frugalitate meam fabricavi a / solo mi(hi) et co(n)iugi meo Aug(usti) lib(erto) Tito et fil(i)is / meis Se(p)timio Venerio et Septimi(a)e Efesi(a)e /

V skutočnosti však „Pactumeius Clemens aiebat“ nasvedčuje skôr tomu, že Pomponius danú informáciu získal iba z ústneho podania. Žiadne Clemensovo dielo ani nie je známe.

²⁸ Pozri však napríklad aj CIL 6,13040; CIL 6,15080; CIL 6,17549; CIL 6,19915. Bližšie k týmto epigrafickým pamiatkam: LIEBS, D. Ewiges Gedenken durch freigelassene Sklaven. Römisches Recht und römische Sitten. In: GULCZYNSKI, A. (Hrsg.). *Leben nach dem Tod: Rechtliche Probleme im Dualismus: Mensch-Rechtssubjekt*. Graz: Leykam, 2010, s. 49 – 65.

et iubeo ne de nomine meo excidat quot/si quis eruperit legem pr(a)eteriti mei / poen(a)e nomine inferiet d(enarium) L milia liber(tis) lib(ertabus) pos(terisque) aeorum

Septimia Dionisia vybudovala hrobku pre seba, svojho manžela, prepustenca Augusta a pre svoje deti Septimia Veneria a Septimiu Efesiu. Prikázala, aby hrobka neopustila jej meno a ak by niekto jej príkaz porušil, mal znášať trest 50 000 denárov v prospech prepustencov a ich potomkov.

Nápisy na hrobkách vzbudzujú dlhodobu veľké množstvo otázok. Predovšetkým sa sepulkárne zákazy zdajú byť v rozpore so skutočnosťou, že hroby²⁹ patrili do kategórie zasvätených vecí (*res religiosa*) vylúčených z vlastníckeho práva a obchodného styku (G. 2,4). Johnston práve neprevoditeľnosť hrobky uvádza ako argument proti spojitosti medzi rodinnými hrobkami a fideikomisom.³⁰ Zasvätenou vecou sa však nevyhnutne nestával celý pozemok, ale iba *locus religiosus*, čiže tá časť pozemku, v ktorej už bolo uložené mŕtve telo (Celsus v Ulp. D. 11,7,2,5).³¹ Tou mohla byť aj len časť stavby, napríklad výklenok pre urnu v stene kolumbária. Práva k zvyšným priestorom, vrátane neobladených pohrebných miest, mohli byť predmetom dispozičných úkonov. Dokazuje to viacero častí Digest³² i epigrafické pamiatky, ktoré spomínajú predaj urien či pohrebných miest.³³ Skupina oprávnení vo vzťahu k hrobke, ktorá bola predmetom dispozícií, je zhruba od 2. storočia v prameňoch označovaná ako *ius sepulchri*. V prameňoch sa niekedy spomína aj ako *ius monumenti*, keďže pamätník (*monumentum*) sa stával hrobkou (*sepulchrum*) až uložením prvého tela do nej a pri väčších priestoroch mohli zvyšné časti i naďalej plniť funkciu pamätníka. Ako preukázala Babusiaux, *ius sepulchri* bolo v podstate akýmsi reliktom predchádzajúceho vecného práva k pozemku, a zrejme i preto ním mohlo byť disponované v rámci vindikačného odkazu.³⁴ Všeobecný obsah *ius sepulchri* sa určuje ťažko, spravidla sa líšil pre jednotlivé osoby podľa vôle zriaďovateľa hrobky. V kodicile Popilia Heracla³⁵ bolo vymedzené napríklad slovami „*itum, aditum, ambitum sacrificique faciendi causa ad id monu(men)tum uti ei liceat*“, lenže daná hrobka bola osobnou hrobkou

²⁹ Ako hrob (*sepulchrum*) sa posudzovali akékoľvek miesta určené na pochovanie (Ulp. D. 47,12,63,2). Výnimkou boli hroby nepriateľov (*hostium*), pozri Paul. D. 47,12,4pr. Podrobnejšie k pohrebným miestam a ich ochrane PATURET, A. Le mécanisme de l'actio sepulchri violati en droit romain. In: *Il diritto alla sepoltura nel Mediterraneo antico*, edité par Reine-Marie Bérard. Rome: Publications de l'École française de Rome, 2021, s. 191 – 221.

³⁰ JOHNSTON, *Trusts and Tombs*, s. 82.

³¹ Od riadneho miesta posledného odpočinku sa očakávalo určité prepojenie so zemou. DE VISSCHER, F. *Le droit des tombeaux romains*. Milan: Giuffrè, 1963, s. 55 vyvodzuje záver: *La terre est donc le support nécessaire, obligé, en dehors duquel aucun objet ne peut, par son contact avec un corps ou ses cendres, acquérir le caractère religieux*. z Marc. D. 11,7,39: *Divi fratres edicto admonuerunt, ne iustae sepulturae traditum, id est terra conditum corpus inquietetur: videtur autem terra conditum et si in arcula conditum hoc animo sit, ut non alibi transferatur...* a CICERO. *Philippicae*. 9,14: *statuae intereunt tempestate, vi, vetustate, sepulchrorum autem sanctitas in ipso solo est, quod nulla vi moveri neque deleri potest, atque, ut cetera extinguuntur, sic sepulchra sanctiora fiunt vetustate...*

³² Pozri napríklad Pap. D. 18,1,73,1 a Lab. D. 19,1,53,1.

³³ Pozri BABUSIAUX, U. Dis Manibus. Zum römischen Grabrecht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 2024, Bd. 141, s. 67 a nasl.

³⁴ Dokazuje to najmä konštitúcia Diocl. et Maxim. C. 6,37,14pr z roku 286: *Monumenta quidem legari non posse manifestum est, ius autem mortuum inferendi legare nemo prohibetur*.

³⁵ AE 1945,136 = EDCS-15000127. Známy nápis z Vatikánu, z prvej polovice 2. storočia, reprodukuje prípad, keď mali dedičia postaviť poručníkovi a jeho manželke hrobku, pričom práva k hrobke poručník

(*sepulchrum personale*) vyhradenou iba Popiliovi a jeho žene. Azda najdôležitejším oprávnením *ius sepulchri* bolo právo pochovávať a byť pochovaný v hrobke (*ius mortuum inferendi*).³⁶

Nápisy na hrobkách dosvedčujú, že zriaďovatelia hrobky chceli regulovať jej režim a určovali rozsah práv, ktorý mali nadobudnúť ich právni nástupcovia. Formulácie typu „H. M. H. N. S.“ sa preto týkali samotného charakteru hrobky a určovali, že *ius sepulchri* nemalo prejsť po smrti oprávnenej osoby na akéhokoľvek dediča, ale iba na osoby vymedzené zriaďovateľom.³⁷ Aj vďaka tejto formulácii možno určiť, ktorá hrobka bola zriadená ako rodinná. To otvára priestor pre úvahu: aký účel plnil zákaz typu „ne de nomine suo exiret“, osobitne ak sa na hrobke nachádza formulácia „H. M. H. N. S.“? Ide o duplicitný príkaz spojený s *ius sepulchri* alebo plní inú úlohu – a vyjadruje napríklad práve rodinný fideikomis?

Pramene niekedy rozlišujú *ius sepulchri* ako čiastkové právo k jednotlivému hrobovému miestu a *ius sepulchri* k celému priestoru. Zdá sa zároveň, že *ius sepulchri* sa netýkalo iba obsadených častí hrobky, ale aj neobsadených častí.

CIL 6,19915 = EDCS-12101822

D(is) M(anibus) / L(ucius) Iulius L(uci) fil(ius) Pal(atina) / Crescens fecit sibi / et libert(is) libertabusq(ue) suis / ita ut si exteri nominis heredes / habuero eos quo ad vivent in hoc / monumentum ius habere volo ita / ne de nomine meo exiat aut ne alius / titulus alterius nominis inscriptus / infigatur et post eorum excessu omnem / ius huius monimenti ad libert(os) liber/tasq(ue) meos et postteros eor(um) pertinere volo / in fron(te) p(edes) XXXVII bersur(a) sinister(ior) p(edes) XLV / in agro paries long(us) p(edes) LV.

Lucius Iulius Crescens postavil hrobku pre seba a svojich prepustencov a prepustenkyne s tým, že ak bude mať dedičov s cudzím menom (*exteri nominis heredes*), chcel, aby aj počas ich života mali prepustenci *ius monimenti* k tomuto pomníku. Časť „aby nevyšiel z môjho mena a aby naň nebol umiestnený nápis s iným menom“ sa obracala na externých dedičov, ktorí nemali odcudziť hrobku z kruhu rodiny pochovaním cudzích osôb, ale naopak mali umožniť pochovávanie prepustencov z poručiťovej rodiny. Záverečná časť má však akoby iný charakter. Po smrti cudzích dedičov má „celé právo na tento pomník“ patriť prepustencom a ich potomkom. Ak prepustenci už mali *ius sepulchri* vrátane *ius mortuum inferendi*, aké „celé právo“ mali nadobudnúť? Zdá sa, že ide o žiadosť o vydanie práva k celému pozemku, na ktorom sa nachádzala hrobka. Práve pre špecifikáciu predmetu vlastníctva sa zrejme v tomto nápise na konci uvádzajú aj miery pozemku. Babusiaux pri výklade tohto nápisu vhodne poznamenala, že užívacie právo dedičov sa zdá byť obzvlášť rozumné, ak *monumentum* zahŕňa nielen hrobku, ale aj iné budovy alebo priestory na užívanie.³⁸ Pokiaľ tomu tak bolo, vidíme akúsi fideikomisárnu substitúciu k celému priestoru

odkázal jeho prepustencom, akejsi Novii Trophime a jej prepustencom, ako aj potomkom všetkých uvedených. K nemu najnovšie BABUSIAUX, *Dis Manibus. Zum römischen Grabrecht*, s. 80.

³⁶ K tomu najnovšie BABUSIAUX, *Dis Manibus. Zum römischen Grabrecht*, s. 61 – 133.

³⁷ K rôznym druhom formulácie pozri MIEROW, Ch. Ch. Hoc Monumentum Heredem Non Sequitur – An Interpretation. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1934, Vol. 65, s. 163 – 177.

³⁸ BABUSIAUX, *Dis Manibus. Zum römischen Grabrecht*, s. 129.

a nie len k hrobke. To je významné z dôvodu, že v Digesta Iustiniani rodinné fideikomisy nikdy nezaväzujú k odovzdaniu hrobky, ale určitých pozemkov (*fundus, praedium*), prípadne budov (*domus, insula*). Aj v Digesta vidíme strohé zmienky, ktoré pozemky spájajú s miestami posledného odpočinku. Napríklad v Scaev. D. 32,38,4 poručiteľ zakázal, aby jeho dedička akýmkoľvek spôsobom založila alebo scudzila jeho „pozostatky“, predmestský statok alebo dom. V Scaev. D. 33,2,34pr zase čítame o zverení pozemku, na ktorom si poručiteľ želal byť pochovaný. Podľa Johnstona išlo o náhodné zmienky. Videli sme však, že priestory v okolí hrobky mohli byť predmetom dispozičných úkonov, takže nič nebránilo ich faktickému zvereniu prostredníctvom fideikomisu pozemkov, na ktorých sa nachádzali. Niekedy tvorili súčasť priestorov, v ktorých sa nachádzala hrobka, aj obytné priestory, pričom z nápisov vyplýva, že existovali snahy rozšíriť režim hrobky aj na ne.³⁹ Tieto mohli byť veľmi typické práve pre rodinné hrobky, keďže postupom času počet členov rodiny rástol a pôvodné miesta nemuseli postačovať. Spolu s rastúcim bohatstvom rodín pravdepodobne rástla snaha zveľaďovať okolie hrobiek. V egyptskom prameni Gnomón tou Idiou Logou⁴⁰ z 2. storočia (v záznamoch z úradu cisárskeho úradníka *idios logos*) sa spomína (§ 1), že niektorí ľudia ozdobili svoje hrobky nadmerným luxusom s úmyslom oklamať svojich veriteľov a medzi nimi aj cisársku pokladnicu.⁴¹ Cisár Traján preto nariaďoval, aby sa hrobkám (*μνήματα*) prejavovala úcta, ale ich okolie sa skonfiškovovalo a dalo na predaj.⁴² Ťažko povedať, čo predstavoval nadmerný luxus. Prínajmenšom za účelom uplatnenia *interdictum quod vi aut clam* sa však ako *res religiosa* posudzovala ešte aj v časoch Ulpiana vec, ktorá bola súčasťou pohrebného miesta, ako napríklad ozdobná socha (Ulp. D. 43,24,11,2).⁴³ Je preto možné, že kritika nadmerného rozširovania zákazov scudzenia sa týkala práve okolitých priestorov, akými bývali záhrady, vinice či polia, teda

³⁹ Porovnaj AE 1977, 31 = EDCS-45400121: *D(is) M(anibus) / M(arcus) Ulp(ius) Hermadio Aug(usti) lib(ertus) voluntate Cl(audiae) / Saturninae uxoris suae sanctissimae monimentum coepit / vibra ea quod effectum est post obitum eiusdem Saturninae / cuius monimenti ius liberi eorundem habebunt liberti / quoque libertaeque p(osterique) e(orum) in quo ipsa parum posita e[st] eo quod non / peracto opere monimenti vita functa sit iusseritque se verbis / testamenti in atrio praetorii e[st] cum(?) viro(?) p[ro]ni ad cuius moniment(um) / pertinebit tam atrium ta(m) cubiculum qu[od] e[st] contra sarcofagum / item ali(u)t cubiculum adplicatum cum cellariolis duobus iuxta dimi(dium) / in parte sinistra quae sunt in conpluvio item ad ius monimenti se[que]ntur] / et sarcofagi quod et in atrio pe[r]tinebunt membra X et triclinius / seposito solario quae sunt adse(n)su sinistro a cubiculis s(upra) s(criptis) et di(midia) / ana scala prima item scala brevior superiore adscensu sinistro et mo[n]imenti etiam super eadem cubacula et atrium sed et porticus quorum / omnium membrorum itum ambitum ius habebunt personae s(upra) s(criptae) cuius monimenti et atri(i) ante faciem / terrae p(edes) XXX pertinebunt ad personas s(upra) s(criptas).*

⁴⁰ Vychádzam z vydania RICCOBONO, S. *Il gnomon dell'idos logos*. [Palermo]: Palumbo, [1950].

⁴¹ Ustanovenia navrhol vykladať spolu (hoci nie v tomto zmysle) už ZANCAN, L. *Il diritto di sepolcro nel Gnomon. Aegyptus*. 1936, Anno 16, No. 1/2, s. 148 – 165, podľa ktorého prijal Hadrián jednoducho opatrenie, aby sa Trajánovo ustanovenie týkajúce sa konfiškácie okolia hrobiek uplatnilo aj v Egypte. K textu ďalej napríklad RICCOBONO, c. d., s. 95 a nasl.

⁴² [.] [Q]ν ὁ φύσκος ἀν[α]λαμβάνει τὰς οὐσίας, τοῦτον τοὺς τάφο[υ]ς [περι]εωρᾶτο. ὁ δὲ θεὸς Τραϊανὸς μαθὼν ὁ[τι] ἀπ[ὸ]ς ἐπ[ὶ] προ[σ]τροφῇ τ[οῦ] φύσκου καὶ τῶν δαν[ι]στ[ῶν] π[ε]ρίωνος ἐπιμελεία[ς] τοὺς τάφους καταξί[ο]υσι, [τῇ] μὲν μν[ή]ματα αὐτοῖς [σ]υνεχώρη[σεν], τὰ δὲ [.] π[.] αὐτὰ πολεῖσθαι ἐκέλευσεν καὶ [.]]νος μόνοις χρεώ[σ]ταις τοῦ φύσκου [.] . . .]ς μένειν συνεχώρησεν τοὺς τάφους [αὐτῶ]ν [οἱ] ἐν ὧσι.

⁴³ *Si quis de monumento statuum sustulerit, an ei, ad quem ius sepulchri pertineret, agere permittitur? et placet et in his interdicto locum esse. et sane dicendum est, si qua sepulchri ornandi causa adposita sint, sepulchri esse videri. idem est et si ostium avellat vel effingat.*

veci, ktoré mohli byť aj predmetom rodinného fideikomisu. Podobné úvahy, aké pripisuje Trajánovi Gnomón, možno vidieť aj v Marcianových Inštitúciách (D. 30,114,14), podľa ktorých nesmie byť zákaz scudzenia spojený s fideikomisom na škodu ani veriteľom ani štátu (fiscu) a môže byť predaný na účet veriteľov poručiteľa.⁴⁴

Príkladom dispozície s prevažne majetkovým (pozemkovým) charakterom je takzvaná *donatio Flavii Syntrophi* (CIL 6,10239 = FIRA 3,94 = EDCS-16100466). V tomto prípade bol zákaz scudzenia vyjadrený v úkone medzi živými – v stipulácii – a keďže zasvätenou vecou sa hrobka stávala až riadnym uložením prvého tela do hrobky⁴⁵ – netýka sa zatiaľ hrobky. T. Flavius Syntrophus Mancipoval svojmu prepustencovi T. Flaviovi Aithalovi záhrady a vinice, pričom si nechal stipulovať, že pozemok nesmie opustiť okruh nadobúdateľových spoluprepustencov oboch pohlaví. Posledný z prepustencov mal potom podľa Syntrophových predstáv testamentom zabezpečiť, že záhrady zostanú vo vlastníctve uvedených osôb alebo tých, ktorí sa narodí v rodine jeho mena. Pre potreby článku postačuje sledovať ekonomické pozadie prípadu, pretože poručiteľ umožnil prepustencom na pozemku bývať a požadoval od nich, aby si na sviatky spojené s kultom mŕtvych predkov a na jeho narodeniny rozdeľovali výnosy z pozemkov: *tak nech slúžia záhrady so stavbami spolu so všetkým inventárom, ktorý tam budem mať v deň svojej smrti, vášmu úžitku, pokiaľ budete žiť*. Nakoniec, zákazy scudzenia sa nachádzajú aj na iných nápisoch, ktoré nemajú (prínajmenšom čisto) sepulkrárny charakter, ako je napríklad zákaz dispozície s podielmi užívacieho práva, ktoré boli zverené skupine prepustencov v testamente Iunie Liberty z Ostia.⁴⁶ Zdá sa teda, že terminológia, ktorá sa používala pri hrobkách, aby zabránila pochovávaniu cudzích osôb do hrobky, sa začala používať aj v prípade príbuzných pozemkov. Pochopiteľne, táto zmena nenastala iba na nápisoch, ale najmä v úkonoch, ktorých ustanovenia nápisy reprodukovali – teda vo fideikomisoch.

Rodinný fideikomis ako právny rámec pre prechod *sacra privata*

Rodinné hrobky boli zriadené pre pochovanie pokrvných rodinných príslušníkov i prepustencov. Fideikomisy s formuláciami „ne de nomine suo exiret“ však v Digesta pravidelne vyznievajú iba v prospech skupiny prepustencov. Vzniká preto otázka, z akého dôvodu došlo k okliešteniu interpretácie okruhu oprávnených osôb, keďže nositeľmi rodinného mena boli aj pokrvní členovia rodiny. Uvedený fenomén vidno už na vyššie rozoberanom Aburniovom fragmente (D. 32,94), o ktorom už Johnston tvrdil, že *the assumption that only testator's freedmen are eligible is curious*. Najjednoduchším vysvetlením je, že poručiteľ nemal iných blízkych príbuzných. Slová *complures libertos relinquebat* môžu nasvedčovať tomu, že poručiteľ „zanechal“ iba prepustencov a nie aj iných príslušníkov rodiny. Situáciu, že bývalí prepustenci sú po smrti poručiteľa jedinými pokračovateľmi jeho (blízkej) rodiny, možno obzvlášť očakávať vtedy, ak poručiteľ zanechal fideikomis

⁴⁴ ... quod si liberis aut posteris aut libertis aut heredibus aut aliis quibusdam personis consulentes eiusmodi voluntatem significarent, eam servandam esse, sed haec neque creditoribus neque fisco fraudi esse: nam si heredis propter testatoris creditores bona venierunt, fortunam communem fideicommissarii quoque sequuntur.

⁴⁵ Porovnaj Marc. D. 1,8,6,4 a Ulp. D. 11,7,2,5.

⁴⁶ ... et ne qui ex is usum fructumve portionis suae vendidisse aut alienasse aut ali concessisse... K tomu najnovšie BABUSIAUX, U. Zum Testament der Iunia Libertas aus Ostia (AE 1940,94). In: ISOLA, L. (Hrsg.). *Klauselgestaltungen in Römischen Testamenten*. Berlin: Peter Lang, 2022, s. 45 – 77.

prepustencom, ktorých prepustil priamo v testamente alebo v jeho doplnku – kodicile, ako tomu bolo napríklad v prípade rodinného fideikomisu v Scaev. D. 33,2,34pr. Títo, takzvaní *liberti orcini*, bývali zrejme neraz ustanovení dokonca za dedičov.

Nie je novou myšlienkou, že rodinné fideikomisy súviseli s posmrtným kultom. Najnovšie podľa Avenariusu predstavovali možný nástroj k tomu, aby sa meno zachovávalo a propagovalo v spoločnosti, čo boli aj hodnoty vyzdvihovalé Cicerónom. Osobitne v súvislosti s tvorbou pamäti spojenej s konkrétnymi miestami mali fideikomisy viesť k rozšíreniu spomienky na určité rodinné meno.⁴⁷ Podobne sa domnievam, že rané rodinné fideikomisy súviseli s výkonom *sacra privata* voči Mánom – kolektívnemu božstvu mŕtvych predkov.⁴⁸ Dôvodom bola zrejme snaha zabrániť splynutiu mien predkov s ostatnými dušami v podsvetí.

Z Cicerónovho spisu *De legibus* vieme, že povinnosti *sacra privata* (domáceho kultu) pôvodne prechádzali na dediča a že pontifikovia neskôr zaviedli princíp, podľa ktorého *sacra* nasledovali majetok poručiteľa (*sacra pecuniam sequuntur*).⁴⁹ Na jednej strane išlo o prejav princípu, že *sacra* mali zostať zachovávané pokiaľ možno natrvalo, a na strane druhej o odozvu na rozvoj odkazovacej praxe, osobitne prostredníctvom *legata partitionis*.⁵⁰ V Cicerónovej dobe ešte fideikomisy ako právne inštitúty neexistovali, takže ich známy rečník nemohol v súvislosti s prechodom *sacra* ani spomínať. Ak však pontifikom prekážalo, že prechod *sacra* možno obísť prostredníctvom odkazov, o to viac to muselo platiť pri fideikomisoch, ktorými bolo možné odovzdať celé dedičstvo.⁵¹ Aj v rámci rodinného fideikomisu získali fideikomisári často významnú časť majetku. Nasvedčuje tomu terminológia, keďže zverené *praedia* či *fundi* bežne označovali hodnotnejšie poľnohospodárske statky s budovami a pričlenenými otrokmi.⁵² Z Scaev. D. 33,1,18pr zase vyplýva, že hodnota zvereného majetku bola niekedy dostatočná na to, aby boli samotní fideikomisári zaviazaní poskytovať pravidelné dávky dedičovi. Domnievam sa preto, že

⁴⁷ AVENARIUS, *Gentilnamen, Grundstücke und Gedächtnis: Die Förderung der memoria als Zweck römischer Familienfideikomisse an Immobilienvermögen*, s. 1 – 26.

⁴⁸ Podľa LAUBRY, N. *Romanus mos ? La culture funéraire romaine et ses transformations (IIe siècle av. J.-C.–IIe siècle apr. J.-C.)*. In: CUCHET, G. et al. (eds.). *Transitions funéraires en Occident*. Rome: Publications de l'École française de Rome, 2023, p. 125 – 160 neboli (osobitne v neskoršom období) Mánovia bohmi od prirodzenosti, ale ich božský status sa realizoval práve prostredníctvom uctievania a rituálov pri hrobkách (úliatby, modlitby, hostiny v hrobkách).

⁴⁹ CICERO. *De legibus*. 2,21,53.

⁵⁰ K tomu MAIURI, A. *Sacra privata: Rituali domestici e istituti giuridici in Roma antica*. Milano: L'Erma di Bretschneider, 2013, s. 108. Podľa DE VISSCHER, c. d., s. 131 to bol zo strany pontifikov logický následok, keďže domáci kult si mal vyžadovať nemalé finančné prostriedky.

⁵¹ Univerzálny fideikomisár mal dokonca od prijatia trebeliánskeho senátneho uznesenia (okolo roku 56) v istých ohľadoch postavenie dediča (Paul. D. 38,2,4,3). Toto pripodobnenie nemožno vnímať absolútne. Paul. D. 36,1,43,1 napríklad uvádza, že vydanie pozostalosti fideikomisárovi neznamená aj prechod práva k hrobke. Podľa Ulp. D. 11,7,33 zostávajú zachované práva k hrobke v prípade zabavenia majetku pre *indignitas*.

⁵² *Fundus* napríklad správne označoval *ager cum aedificio*, t. j. vidiecke majetky s budovami potrebnými na ich obhospodarovanie. *Praedia* mohli byť taktiež vidieckymi majetkami, ale aj mestskými majetkami. S odkazmi na ďalšiu literatúru pozri DESANTI, c. d., s. 205; pozri aj AVENARIUS, *Gentilnamen, Grundstücke und Gedächtnis: Die Förderung der memoria als Zweck römischer Familienfideikomisse an Immobilienvermögen*, s. 10 a nasl.

rodinný fideikomis mohol ľahko predstavovať nástroj na prechod povinností *sacra privata*. Tieto povinnosti zrejme nemuseli byť vždy výslovne artikulované, ale vyplývali zo samotnej skutočnosti, že fideikomisom bol zverený pozemok s hrobkou, že zverený majetok bol dostatočne hodnotný a že medzi Rimanmi existovali podobné nepísané náboženské zvyklosti.

V Scaevolových fragmentoch k rodinnému fideikomisu sa nachádzajú už iba strohé zmienky o hrobkách či „pozostatkoch“ uložených na pozemkoch. Podľa Johnstona sú tieto zmienky čisto náhodné a nemajú s inštitútom nič spoločné. Zachovaný pramenný stav je však ľahko vysvetliteľný. Napriek tomu, že sa občas ovplyvňovali, tešili sa náboženské a civilné právo už od predklasického obdobia rímskeho práva striktnému doktrínalnemu rozlíšeniu. *Sacra* ako prvok upadajúceho náboženského práva preto Scaevolu z odborného hľadiska nezaujímali. Nasvedčuje tomu skutočnosť, že kým v Scaev. D. 32,38,4 (z jeho *Digesta*) „pozostatky“ na pozemku spomína, duplicitný text D. 32,93pr (z jeho *Responsa*) ich nespomína. O tomto Scaevolovom diele je pritom známe, že zvyčajne dôraznejšie redukuje text na právne podstatný obsah.⁵³ Ak by však právnici obrady v súvislosti s rodinnými fideikomismi aj spomínali, zmienky mohli ľahko odstrániť neskorší editori. Načrtnutý vývoj zapadá do tendencií ústupu náboženského práva a tradičného života vôbec, čo zachytil už spomínaný Cicero. Od Gaia⁵⁴ vieme, že úplne zaniklo staré rodové právo (*ius gentilicium*), ktoré sa snáď ešte Nerva snažil zachrániť⁵⁵ a zvykne sa predpokladať, že kult *sacra privata* koncom 2. storočia už upadal.⁵⁶ Scaevola pôsobil koncom 2. storočia, takže staršia prax už mohla zažívať zenit, no v konzervatívnejších bohatých pohanských rodinách – ktoré si práve mohli dovoliť budovať bohaté hrobky a pričleňovať prepustencom majetok – mohla prežívať.⁵⁷ Ešte Mod. D. 40,4,44⁵⁸ (polovica 3. storočia) spomína uloženie povinnosť zapalať sviečky a konať služby na hrobe, čo je prax, ktorá je v istej podobe prítomná až do franských čias, keď ju podľa Le Brasa stále vykonávali prepustenci známi ako opatrovníci hrobiek (*curatores sepulchri*).⁵⁹ V poklasickom období boli však pohanské prvky *sacra* potlačované a v justiniánskej kodifikácii o nich priamo nič významné

⁵³ LIEBS, D. § 415.6. Q. Cervidius Scaevola (Scaevola II). In: SALLMANN, K. (Hrsg.). *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*. Bd. 4. Die Literatur des Umbruchs Von der römischen zur christlichen Literatur 117 – 284 n. Chr. München: C. H. Beck, 1997, s. 115 – 116.

⁵⁴ G. 3,17.

⁵⁵ PLÍNIUS MLADŠÍ. *Panegyricus*. 39,3: *laceras gentilitates colligere atque conectere*.

⁵⁶ Podľa AUDIN, A. Le droit des tombeaux romains. In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1965, Tome 43, fasc. 1, s. 82: *Vers 230, la cellule funéraire chrétienne éclate littéralement, et l'on assiste à la prise en charge des cimetières par l'administration ecclésiastique de Rome. Désormais, la tombe telle que la concevaient les anciens romains, image de la famille et exaltatrice du nom, a terminé son existence*.

⁵⁷ Príkladom v 4. storočí môže byť Quintus Aurelius Symmachus a jeho podporovatelia, ktorí sa pokúsili obnoviť starý kult. PRUDENTIUS. *Contra Symmachum*. 2,445 zosmiešňuje pohanov za to, že každému domu (*domus*) pripisujú jeho vlastného ducha (*genius*).

⁵⁸ *Maevia decedens servis suis nomine Sacco et Eutychie et Irenae sub condicione libertatem reliquit his verbis: „Saccus servus meus et Eutychia et Irene ancillae meae omnes sub hac condicione liberi sunt, ut monumento meo alternis mensibus lucernam accendant et sollemnia mortis peragant...“*

⁵⁹ Pozri LE BRAS, c. d., s. 65 – 66.

nečítame.⁶⁰ Samotné Scaevolovo dielo, ako sa zachovalo v Digesta Iustiniani, je potom niekedy považované za reprodukciu z dielne neskorších redaktorov.⁶¹

Johnston a novšie aj Babusiaux argumentovali tým, že z hľadiska práva bolo zachovanie pamiatky na poručiteľa a zabezpečenie prostriedkov na živobytie rodiny ľahko dosiahnuteľné aj inými nástrojmi, ako napríklad prostredníctvom odkazu s príkazom (*legatum sub modo*) či *donatio mortis causa* alebo súkromnými nadáciami.⁶² Zriadenie osobitného nástupníctva však malo isté výhody. Je známe, že osobitne v prípade testátneho dedenia hrozilo, že kult *sacra privata* nebude mať dlhý čas kto vykonávať. Povinnosti totiž na dediča prechádzali až po prijatí dedičstva. V starších časoch bol však pre Rimanov nepretržitý výkon *sacra* veľmi dôležitý. Napomáhal udržiavať *pax deorum*, teda stav, keď bol Rím v dobrom vzťahu s bohmi, čo im malo zabezpečiť prosperitu. Podľa Ovídia sa zosnuli duchovia dokonca mstili za ich nedodržiavanie obradov tým, že na mesto uvalili strašné pohromy.⁶³ Od Gaia vieme, že Rimania pre udržiavanie *sacra* uznávali aj takmer neformálnu *usucapio pro herede*, zrušenú až za vlády cisára Hadriána.⁶⁴ Ak by fideikomis neprijal najbližší člen rodiny, obsahoval automaticky aj substitúciu. Je pravdepodobné, že o cenný fideikomis by sa v prípade váhania hlásili niektorí iní členovia rodiny. Výhoda sa osobitne prejavuje v prípade, ak majetok už bol rozdelený medzi prepustencov, pretože po smrti jedného z nich môžu ostatní naďalej nerušene vykonávať kultové povinnosti, kým sa jeho podielu neujme iný člen rodiny alebo kým nezrastie s ich podielmi. Okrem toho bolo azda rozumné, aby bol režim hrobky a okolitých majetkov totožný. Stávalo sa totiž zrejme, že niekto nadobudol náboženské povinnosti k hrobke, ale nemal zabezpečené právo cesty k nej (*iter ad sepulchrum*).⁶⁵ K tejto situácii mohlo asi dochádzať najmä v dôsledku rozdielného nástupníctva. V prípade predaja totiž *iura ad sepulchra* zostávali podľa Pomp. D. 47,12,⁶⁶ zachované. Až do čias Severovcov (Ulp. D. 11,7,12pr) bolo možné takýto prístup dodatočne získať iba novým právnym úkonom, s čím pochopiteľne vlastníci pozemkov nemuseli súhlasiť.⁶⁷

Výkon *sacra* bol zrejme významným spoločenským javom, no z hľadiska civilného práva iba pohnútkou k zriaďovaniu rodinných fideikomisov. Nebol teda neoddeliteľnou logickou (a dogmatickou) súčasťou rodinných fideikomisov. Vďaka tomu právnici neboli

⁶⁰ K poklasickému vývoju MAIURI, *c. d.*, s. 118. Je stále doložená napríklad v CTh, hoci iba okrajovo (predovšetkým CTh. 16,10,12pr z roku 392). Podľa MAIURI, *c. d.*, s. 15 – 16 je nedostatok zmienok o *sacra* dôsledkom toho, že rímske rodinné náboženstvo bolo zverené ústnej tradícii a bolo svojou povahou zložené ho zhustiť do formálnej siete písma a hrozilo znehodnotenie posvätného textu po uväznení v písomnom médiu.

⁶¹ Tak napríklad JOHNSTON, *The Roman Law of Trusts*, s. 268 a nasl.

⁶² BABUSIAUX, *Il valore della terra e il „fideicommissum familiae relictum“, Una configurazione giuridica motivata da fattori economici?*, s. 407.

⁶³ OVIDIUS. *Fasti*. 2, 547 – 554. Isté sankcie však hrozili aj zo strany obce. Ešte v republikánskom období mal byť Veturius zbavený jazdeckého stavu pre nedodržiavanie *sacra*. Je však sporné, či išlo o verejný kult alebo súkromný. Pozri MAIURI, *c. d.*, s. 38.

⁶⁴ K tomu SORKA, K. *Usucapio pro herede in The Institutes of Gaius. Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2018, Zeszyt specjalny, wersja anglojęzyczna, s. 1 – 28 či MAIURI, *c. d.*, s. 114.

⁶⁵ K *iter ad sepulchrum* pozri DE VISSCHER, *c. d.*, s. 83 a nasl.

⁶⁶ *Utium eo iure, ut dominis fundorum, in quibus sepulchra fecerint, etiam post venditos fundos adeundorum sepulchrorum sit ius. Legibus namque praediorum vendendorum cavetur, ut ad sepulchra, quae in fundis sunt, item eius aditus ambitus funeri faciendi sit.*

⁶⁷ Pozri aj D. 8,1,14,1; Ulp. D. 11,7,10pr a D. 47,12,4.

viazaní predošlou praxou a rodinný fideikomis mohli rozvíjať ako formu majetkového nástupníctva, teda civilnoprávny inštitút s v podstate ekonomickým charakterom. Skutočnosť, že pri významných rímskych cestách mali hrobky často skôr prepustenci a stredná vrstva, nasvedčuje tomu, že mnohí bohatí Rimania si stavali rodinné hrobky skôr na súkromných pozemkoch.⁶⁸ Takéto pozemky však plnili širšiu úlohu. V prípade fideikomis zverného skupine prepustencov tak poručiťel zachoval jednak starostlivosť o rodinný kult, no na strane druhej plnil aj morálnu povinnosť zabezpečiť svojich prepustencov, a tým často aj zabezpečiť faktické pretrvanie rodiny. Práve neurčitosťou svojho účelu sa rodinný fideikomis líšil od nadácií, v ktorých účel „vždy pohlcoval celý príjem“⁶⁹, respektíve aspoň jeho väčšinu.⁷⁰ Jemné rozlíšenie dispozícií možno vnímať aj v reskripte cisárov Septimia Severa a Antonina Caracallu, ktorého parafráza sa zachovala v Marcianových Inštitúciách (D. 30,114,14). Podľa reskriptu tí, ktorí zakazujú niečo scudziť, musia uviesť účel (nadácia) alebo aspoň oprávnenú osobu (fideikomis), inak nevytvárajú platný zákaz scudzenia.

Zmena spoločenského významu fideikomisu v prospech skupiny prepustencov

Už predchádzajúca analýza raného fideikomisu v prospech *familia libertorum* naznačila, že v určitom štádiu vývoja tohto inštitútu došlo k významnému spoločenskému a dogmatickému prielomu. Na jednej strane upadal význam pohanského náboženského života v spoločnosti a na strane druhej sa v spoločnosti stávalo čoraz obľúbenejším zakladanie alimentačných nadácií verejného i súkromného charakteru.⁷¹ Tento trend sa prejavuje aj v Scaevolových fragmentoch, kde rodinný fideikomis v prospech prepustencov zjavne plní najmä vyživovaciu funkciu. Takýchto fragmentov sa zachovalo pomerne veľa a sú doložené ako pre rímske, tak aj pre grécke prostredie. Neraz sa v nich dokonca zdôrazňuje ekonomický aspekt. Príkladom môže byť Scaev. D. 31,88,6⁷², v ktorom Lucius Titius zanechal pozemok svojim prepustencom a nevlastnej dcére. Keďže pozemok bol rozlohou „malý“

⁶⁸ Pozri napríklad GREGORI, G. L. Definizione e misurazione dello spazio funerario nell'epigrafia repubblicana e protoimperiale di Roma. Un'indagine campione. In: CRESCI MARRONE, G. – TIRELLI, M. (cura). *Terminavit sepulcrum: I recinti funerari nelle necropoli di Altino: Atti del Convegno, Venezia, 3–4 dicembre 2003*. Roma: Quasar, 2005, s. 99.

⁶⁹ LE BRAS, c. d., s. 41.

⁷⁰ Takýmto účelom mohlo byť napríklad organizovanie hier a zápasov, usporadúvanie verejných hostín, údržba mesta, alimentácia pre chlapcov a dievčatá, ale aj starostlivosť o hrobku. K nadáciám pozri napríklad MAGIONCALDA, A. Donazioni private a fini perpetui destinate alle città. Esempi dalla documentazione latina in età imperiale. In: *Il capitolo delle entrate nelle finanze municipali in Occidente ed in Oriente: Actes de la Xe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 27 – 29 mai 1996)*. Rome: École Française de Rome, 1999, s. 175 – 216; LE BRAS, c. d. či BRUCK, E. F. *Über römisches Recht im Rahmen der Kulturgeschichte*. Berlin – Göttingen – Heidelberg: Springer-Verlag, 1954, s. 46 a nasl. K alimentačným nadáciám v slovenskom prostredí: KLOKNER, T. *Korene modernej alimentácie: Alimentáčny program v rímskom svete (1. až 3. storočie n. l.)*. Pezinok: Malokarpatské múzeum v Pezinku, 2017.

⁷¹ Podľa KLOKNER, c. d., s. 23 sa nikdy ani predtým ani potom v staroveku nemožno stretnúť s väčšími prejavmi súkromnej štedrosti (*munificentia privata*) ako v 2. storočí, pričom koncom 2. storočia mal nastať úpadok v dôsledku politického vývoja.

⁷² *Lucius Titius testamento ita cavit: „Praediorum meum dari volo libertis libertabusque meis et quos hoc testamento manumisi et Seiae alumnae meae, ita ne de nomine familiae meae exeat, donec ad unum proprietatis perveniat.“ Quaero, an Seia in communione cum libertis habeat portionem an vero sibi partem*

(išlo o *praediolum* a nie *praedium*) a jeho ďalšie drobenie by nevyhovovalo ekonomickému cieľu dispozície, nariadil poručiteľ postupné prirastanie podielov, až kým sa vlastníctvo jednotlivých podielov nescelí v rukách jednej osoby.⁷³ Zvýšený záujem o zaopatrenie prepustencov vidno aj v odkazoch a fideikomisocho užívacieho práva a najmä fideikomisu, ktorým patrón poskytuje prepustencom bývanie.⁷⁴

Podľa Boyera došlo k zmene úlohy rodinného fideikomisu v čase vlády Marka Aurélia (vládol v rokoch 161 až 180).⁷⁵ V skutočnosti bolo obrovským bodom zlomu vo vývoji fideikomisov už Hadriánovo (vládol v rokoch 117 až 138) senátne rozhodnutie, ktoré rozšírilo zákaz zriadenia odkazu v prospech neurčitých osôb (*personae incertae*) aj na fideikomisy (G. 2,287)⁷⁶. Neurčitými osobami boli totiž podľa prevažujúcej mienky aj potomkovia poctených osôb, ktorých si už poručiteľ nemohol predstaviť vo svojej myslí, pretože v čase jeho smrti ešte nežili.⁷⁷ V Gnomón tou Idiou Logou sa nachádza (§2) pomerne nejasné ustanovenie, podľa ktorého je „iba Rimanom dovolené predávať nescudziteľné hrobky“, pretože božský Hadrián povedal, že „u Rimanov nič nie je nescudziteľné“. Text, ako aj celý prameň, má určite svoj egyptský kontext, ktorý tu nemožno podrobne skúmať. Domnievam sa však, že Hadriánov výrok môže mať pôvodný význam, na ktorý egyptský úradník iba reagoval. Text nasleduje po skôr spomínanej zmienke o Trajánovi povoľujúcom exekúciu okolia hrobiek. Zdá sa teda, že aj veta „u Rimanov nič nie je nescudziteľné“ sa viazala práve na zákazy scudzenia spojené s pozemkami, na ktorých stáli hrobky. Ako bolo argumentované, práve uvedený majetok okolo hrobky tvoril neraz predmet rodinného fideikomisu a plnil rôznorodý účel. Tým, že cisár Hadrián zakázal fideikomisy v prospech *personae incertae*, sa tieto majetky (*de facto* spolu s hrobkami) stali po vymretí

dimidiam eius praedioli vindicare possit. Respondi perspicuam esse testantis voluntatem omnes ad viriles partes vocantis.

⁷³ Porov. Scaev. D. 32,38,5; D. 34,1,4pr; D. 35,1,108 a D. 36,1,80,13.

⁷⁴ Niekedy majú dokonca podobný charakter ako rodinné fideikomisy. Príkladom je často rozoberaný testament Iunie Liberty z Ostie (AE 1940,94). K tomu nedávno napríklad BABUSIAUX, *Zum Testament der Iunia Libertas aus Ostia* (AE 1940,94), s. 45 – 77.

⁷⁵ BOYER, L. La Fonction sociale des legs d'après la jurisprudence classique. *Revue historique de droit français et étranger*, Quatrième série, 1965, Vol. 43, s. 349.

⁷⁶ *Item olim incertae personae vel postumo alieno per fideicommissum relinqui poterat, quamvis neque heres institui neque legari ei posset; sed senatusconsulto, quod auctore divo Hadriano factum est, idem in fideicommissis quod in legatis hereditatibusque constitutum est.*

⁷⁷ K problematike napríklad JOHNSTON, Prohibitions and Perpetuities: Family Settlements in Roman Law, s. 220 – 290. Možnosť zriadenia trvalejšieho rodinného fideikomisu je dlhodobou predmetom sporov, pretože niektoré pramene naznačujú vývoj v tejto oblasti (osobitne Mod. D. 31,32,6). Podľa bežnej mienky cisár Justinian zákaz poctenia neurčitých osôb zrušil, no neskôr obmedzil rodinné fideikomisy na štyri generácie. Podľa RÜFNER, T. Das römische Familienfideikommiss. In: ISOLA, L. (Hrsg.). *Klauselgestaltungen in Römischen Testamenten*. Berlin: Peter Lang, 2022, s. 177 – 188 mal byť zákaz uvoľnený už v poklasickom období.

⁷⁸ [.] ιας τάφους ἀκαταχρηματίστους [πω]λεῖν οὐδ' ἐνὶ ἐξῶν ἢ μόνοις Ρωμαίοις. ὁ γὰρ θε[ὸς] Ἀ[δριανὸς] εἶπεν μηδὲν εἶναι παρὰ Ρωμαίοις [ἀκ]α[τ]α[χ]ρημ[α]τίστον. Skutočnosť, že text spomína „iba Rimanov“, možno vysvetliť snád práve právom hrobiek, ktoré v danej podobe nebolo prítomné u iných národov a v provinciách sa spájalo s ich romanizáciou. To je zrejme aj prípad provincie *Moesia Inferior*. Podľa RADULOVA, L. *Iura sepulchrorum nella Moesia Inferior: la realizzazione di un fenomeno romano in un ambito greco-trace*. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 2016, Tom. 63, s. 211: *Sembra dunque che sia possibile ipotizzare un legame tra l'interesse per il diritto sepolcrale romano e la romanizzazione degli abitanti della Moesia Inferior. [...] Pare dunque che l'interesse per il diritto sepolcrale romano si concentri da un lato nel mondo militare, e dall'altro nell'élite dirigente delle grandi città.*

oprávnených osôb scudziteľné, a zároveň skonfiškovateľné. Potvrďuje to aj § 16 Gnomónu,⁷⁹ podľa ktorého všetko, čo sa zanecháva rímskym prepustencom, je zverené s tým, aby to neskôr prešlo na ich vnukov, no ak sa preukáže, že vnuci ešte neboli v čase zriadenia dispozície nažive, po smrti tých, ktorí fideikomis nadobudli, sa vec „znovu nadobúda“ (ἀναλαμβάνεται) – teda zrejme sa znovu navracia do pôvodného režimu nezaťaženej veci a podlieha bežnému dedeniu.

Zmene v pohnútke zriadenia rodinného fideikomisu v prospech skupiny prepustencov niekedy v druhej polovici 2. storočia nasvedčuje aj snaha hľadať iné riešenia, respektíve kombinovať rôzne riešenia pre trvalé udržanie starostlivosti o hrobku. Dôkazom toho je ďalší Scaevolov fragment.

Scaev. D. 33,2,34pr (Scaevola libro 18 digestorum)

*Codicillis fideicommissa in haec verba dedit: „Libertis libertabusque meis et quos in codicillis manumisi fundum, ubi me humari volui, dari volo, ut qui ab his decesserit, portio eius reliquis adcreseat, ita ut ad novissimum pertineat: post cuius novissimi decessum ad rem publicam Arelatensium pertinere volo. Hoc amplius libertis libertabusque meis habitationes in domo, quamdiu vivant: Pactiae et Trophimae diaetas omnes, quibus uti consuevit: habitet quam domum post mortem eorum ad rem publicam pertinere volo“.*⁸⁰ *Quaesitum est, rei publicae fideicommissum utrum ab herede an a libertis datum sit. Respondit secundum ea quae proponerentur posse ita verba accipi, ut eius legatarii, qui novissimus decederet, fidei commissum videatur. Idem quaesivit defunctis quibusdam ex libertis, quibus habitatio relicta erat, an portiones domus, in quibus hi habitaverant, iam ad rem publicam pertineant. Respondit, quoad aliquis eorum vivat, fideicommissum rei publicae non deberi.*

Poručiteľ zveril fideikomisom svojim prepustencom pozemok a ustanovil medzi nimi akrescenciu takým spôsobom, aby nakoniec pozemok pripadol poslednému prepustencovi z okruhu oprávnených a po ňom mestu Arelatensium (Arles). Druhá časť kodicilu o udelení *habitatio* je zjavne poškodená. Platschekova užitočná rekonštrukcia pôvodného textu od slov *Hoc amplius libertis libertabusque...* v znení: „Okrem toho mojím prepustencom a prepustenkyniam, podielové právo bývať v dome, pokiaľ budú žiť, a stravu. Každý má obývať všetky miestnosti, ktoré je zvyknutý používať. Chceme, aby po ich smrti dom pripadol obci.“⁸¹ iba zdôrazňuje opisovaný kontext.

Keďže pozemok s „domus“ (azda s rodovým sídlom) má pripadnúť najprv prepustencovi a až potom mestu, zdá sa, že poručiteľ zomrel bez potomstva.⁸² Uvedené by bolo v súlade s vyššie opisovaným modelom rodinného fideikomisu v prospech prepustencov, kde poručiteľ sa na jednej strane snažil regulovať starostlivosť o svoju hrobku a na strane

⁷⁹ Όσα ἀπελευθέρους Ῥωμαί[[οις]]ων διατάσσεται ἐπὶ τῷ καὶ εἰς ἐγγόνους αὐτῶν ἐλθεῖν, ἐὰν ἀποδειχθῇ τὰ ἔργονα μηδέπω γε[γο]νότα ὅτε ἡ διάταξις ἐγράφετο, ἐγλιπόντων τῶν λαβόντων ἀνα[λ]αμβάνεται.

⁸⁰ Takto podľa klasickej rekonštrukcie (Mommsen).

⁸¹ PLATSCHEK, Das vermachte Wohnrecht in Scaevola D. 33,2,34pr. (18 dig.). In: FINKENAUER, T. – SIRKS, A. J. B. (Hrsg.). *Interpretationes iuris antiqui: Dankesgabe für Shigeo Nishimura*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018, s. 255: *Hoc amplius libertis libertabusque meis habitationes in domo, quamdiu vivant, pa<r>tia<r(ias)> <p(ro)> p<or>ti<on>e et trophima{e}. Diaetas omnes, quibus uti{s} consuevit, habitet q<uisq>ue{m}. Dornum post mortem eorum ad rem publicam pertinere volo.*

⁸² Tak aj PLATSCHEK, c. d., s. 245.

druhej zároveň zabezpečiť jemu blízkych prepustencov. Keďže v dôsledku Hadriánovho senátneho uznesenia nebolo možné zabezpečiť trvalé odovzdávanie pozemku v rámci *familia libertorum*, mal pozemok prejsť na mesto.⁸³ Zverenie fideikomisu mestu, v podstate na spôsob nadácie, tak mohlo byť uplatnené ako náhrada stratenej možnosti zachovávaní trvalej starostlivosti o hrobku. Riešenie zároveň zabráňovalo prepadnutiu majetku v prospech štátu, keďže podľa § 17 Gnomónu malo čokoľvek, čo sa zanechávalo na obety na počesť mŕtvych, prepadnúť štátu, ak už nežil nik, kto by sa o obety staral.⁸⁴ Mimochodom, po tom, čo cisár Justinián zrušil zákaz poctenia neurčitých osôb a následne pre zlú skúsenosť (Nov. 159) fideikomisárne substitúcie obmedzil najviac na štyri generácie, videl v byzantskej praxi podobné riešenie pre zachovanie majetku v rodine Sarris: „tým, že byzantskí poručníci do typikonov monastierov a iných súkromných náboženských inštitúcií vkladali svoje vlastné hospodárske záujmy a záujmy svojich dedičov a potomkov, dokázali obísť Justiniánov štvorgeneračný limit a dosiahnuť formu večného viazania majetku pod zámenkou zbožného daru, pričom využili právnú subjektivitu monastiera...“⁸⁵

Záver

V príspevku bol načrtnutý vývoj rodinného fideikomisu v prospech rodiny prepustencov (*familia libertorum*). V jeho počiatkoch stála pohnútku poručníkov zveriť starostlivosť o hrobku skupine prepustencov a ich potomkom. Pre prechod *sacra privata* boli už za čias Ciceróna vhodné odkazy, pretože pontifikovia zaviedli princíp *sacra pecuniam sequuntur*. Poručník tak snáď (už v danom období) mohol svojim prepustencom zanechať hrobku i s jej okolím – ktoré často tvorili aj obytné priestory, polia, vinice či dokonca celý statok alebo sídlo rodiny. Odkazy však neboli vhodnými nástrojmi pre zriadenie viacgeneračného nástupníctva. V tomto smere nastal prielom až v súvislosti s rozvojom fideikomisu a jeho spojením s formuláciami typu „*ut de nomine familiae non exiret*“. Prepustenci a ich potomkovia tak mohli žiť zo zverenej majetku a zachovávať rodinné meno v spoločnosti. Táto potreba vyvstávala osobitne vtedy, ak poručník nezanechal potomstvo, čo bol osud, ktorý zrejme v období principátu zdieľalo mnoho starých republikánskych rodov.

⁸³ Spôsobilosť miest prijímať dedičstvá či fideikomisy je pomerne rozsiahla a sporná oblasť dedičského práva. Odkazujem v tomto smere osobitne na NASTI, F. *Papyrus Hauniensis de legatis et fideicommissis: Pars altera II. I* (PHaun. III 45 verso + CPL 73 A e B verso). Napoli: Satura Editrice, 2013, s. 67 a nasl., kde je problematika rozoberaná v súvislosti so známym papyrusom. Mnohé otázky vyplývajú z Tit. Ulp. 22.5, podľa ktorého municipiá a ich obyvatelia nemôžu ustanoviť dedičov, pretože predstavujú „neurčitý celok“ (*incertum corpus*). Na základe senátneho uznesenia im však bolo dovolené, aby ich prepustenci mohli ustanoviť za dedičov a aby im bol zanechaný aj fideikomis. Z Tit. Ulp. 24,28 vyplýva, že *civitates* boli uznané za spôsobilé prijímať pozostalosti prinajmenšom od čias Nervu a práve Hadrián mal toto právo dôkladnejšie rozviesť v senátnom uznesení. Paul. D. 31,1,27 potom poskytuje informácie o tom, že aproniánske senátne uznesenie povoľovalo vydanie pozostalosti zanechanej fideikomisom v prospech obcí, ktoré sú pod nadvládou rímskeho ľudu. Každopádne vidíme, že hoci mesto vzhľadom na postupnú výmenu osôb, ktoré ho reprezentovali, patrilo do podobnej kategórie ako *personae incertae*, osobitná právna úprava mu umožňovala fideikomisy prijímať.

⁸⁴ *Τὰ καταλειπόμενα εἰς θυσίας κατοικομένων, ὅταν μη[κ]έτι ὦσιν οἱ ἐπιμεληθησόμενοι τοῦ[του]], ἀναλαμβάνεται.*

⁸⁵ SARRIS, P. Merchants, Trade and Commerce in Byzantine Law From Justinian I to Basil II. In: MAGDALINO, P. – NECIPOGLU, N. (Eds.). *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. Istanbul: Koç University Research Center for Anatolian Civilizations, 2016, s. 21.

Rodinný fideikomis sa tak stal vhodným „nástrojom na prenos“ (*vehicles of transfer*) zodpovednosti za starostlivosť o hrobku a za výkon domáceho kultu (*sacra privata*). Jedným z účinkov rodinného fideikomisú bola jeho nescudziteľnosť a v prípade, že dlhy fideikomissárov nepochádzali od zriaďovateľa fideikomisú, tak asi aj nemožnosť exekúcie (porovnaj Scaev. D. 32,38pr). Keďže priestory okolo hrobky často obsahovali rozsiahly majetok, začal byť zrejme inštitút niekedy zneužívaný, čo sa dotýkalo aj štátnej pokladnice. Cisár Traján preto proti tomuto zneužívaniu zakročil a umožnil ich konfiškáciu. Jeho nástupca Hadrián následne fideikomisy obmedzil prijatím zákazu poctenia takzvaných „neurčitých osôb“ (*personae incertae*). Poručníci tak museli hľadať iné spôsoby, ako zabezpečiť starostlivosť o svoje hrobky, k čomu mohol poslúžiť napríklad fideikomis v prospech obce. Pohanský kult *sacra privata* postupne upadal a spájal sa najmä so vyššími aristokratickými vrstvami. Z hľadiska početnosti zaznamenaných prípadov z praxe sa preto do popredia namiesto fideikomissov s pohnútkou zachovať starostlivosť o hrobku dostávali postupne skôr prípady s alimentačnými úmyslami. Je možné, že táto prax bola bežnejšia aj v prostredí nižších vrstiev, keďže prepustencom boli zverované aj menšie pozemky (*praedia*) s akrescenčnou doložkou. Každopádne, pluralita účelov zvereného majetku bola pri rodinných fideikomissoch bežná už i predtým, vďaka čomu sa odlišovali od klasických účelových nadácií. Raný vývoj fideikomissov v prospech prepustencov tak ilustruje širšie premeny v rímskom práve a v spoločenskej praxi, vrátane úpadku tradičného náboženstva a vzniku nových foriem správy majetku a poskytovania alimentačných dávok v rímskom svete.